

TRE KEJSARDÖMEN.

Om vi gjort vår resa för 92 år sedan, sommaren 1914, hade vi inte rest genom nationalstaterna Polen, Ukraina och Slovakien; vi hade rest genom tre kejsardömen, genom Wilhelm II:s Kejsarliga Tyskland, Nikolaus II:s Ryska Tsarvälde och Habsburgarnas Kejsarliga imperium, Dubbelmonarkin Österrike – Ungern.

Tanken att det inom en snar framtid skulle finnas ett självständigt Polen, ett Ukraina och ett Slovakien tänktes enbart av extrema, visionära nationalisterna som knappast togs på allvar av andra än sig själva och som förföljdes av polisen i såväl Tyskland som i Ryssland och i Österrike – Ungern.

Ett knappt sekel är inte något särskilt långt tidsspänn, men åren från 1914 till senaste sekelskiftet är de hittills mest omvälvande och ödesdigra i vår historia. Inte under någon tidigare period har så omfattande och förödande krig utkämpats och heller inte så ofattbart många människor mist livet. De miste livet för att de stod i vägen för politiska idéer och för stora önskningar långt utöver deras egen begreppsvärd. De miste livet helt i onödan och för något de flesta inte förstod.

1900-talet var de stora önskningarnas århundrade. Tanken att vi själva skulle forma framtiden var historiskt ny. Den kulminerade i detta, det 20-de århundradet, de teknologiska framstegen, krigens och massakrernas århundrade, men också de felslagna förhoppningarnas tid.

Vi önskade oss ett liv i förenlighet med jorden och våra rötter; i samstämmighet med dem vi delade vår historia med. Och vi fick nazismen, judehatet och utrotningslägren.

Vi önskade oss att uppnå rättvisa och jämlikhet och ett liv i det klasslösa samhället. Och vi fick kommunismen, klasshatet och slavarbetslägren.

De stora önskningarna ställde till med katastrofer. Endast de som önskade smått och anspråkslöst tycks ha haft en viss framgång.

Men åter till vår resa sommaren 1914! I det som följer använder jag 1914-års namn. Dagens namn, polska, ukrainska, eller slovakiska, anges inom parentes.

Sommaren 1914 anländer vi till den tyska staden Swinemünde (Swinoujście). Vad vi ännu inte vet, är att just denna dag, den 28 juni 1914 mördas den Österrikiske tronföljaren Franz Ferdinand i Sarajevo. Vi vet heller inte att det blir den gamla tidens sista sommar och slutet på "det långa 1800-talet".

Inför vår resa har vi alla kvitterat ut svenska pass. Anledningen till denna ovanlighet är att vi skall besöka Tsarens Ryssland. Åren före Första Världskriget är det bara två europeiska länder som kräver pass för inträde till sitt territorium: Ryssland och Turkiet. Till övriga länder kan man resa helt fritt.

Vi gör uppehåll i staden Stettin (Szczecin), grundlagd under den tyska kolonisationen på 1200-talet. Här föddes i maj 1729 Sofia Fredrika Augusta av Anhalt-Zerbst, i vuxen ål-

der känd som Katarina den Stora av Ryssland. Landsdelen vi reser genom kallas Hinterpommern, (Pomorze, som betyder "vid havet" på slaviska). Landskapet är flackt och bördigt och passar utmärkt för jordbruksdrift i stor skala. Vi reser genom "Junkerland", med stora gods och gårdar där lantarbetarna är hårt bundna till godsägarna.

Staden Posen (Poznan) är huvudort i landsdelen med samma namn. Här, i trakterna kring Posen (Poznan) och Gniesen (Gniezno), stod Polens vagga. Vid slutet av 900-talet regerade här storfurste Mieszko. Han lät döpa sig år 966 och blev Polens förste kung. Mieszko I: e av släkten Piast. Av polsktalande kallas området Wielkopolska, "Storpolen". Gniesen (Gniezno) blev Polen första biskopssäte. Staden Posen (Poznan) skiftade ägare många gånger; ömsom polsk, ömsom tysk. På 1760-talet, när Polen var försvagat och på väg att försvinna, erövrades den av Fredrik den Store av Preussen och förblev tysk stad till 1945.

Nästa uppehåll är i Breslau (Wroclaw). Vi är i landsdelen Schlesien (Slask). Staden grundades av tyskar på 1300-talet och har en tydlig tysk prägel. Österrikare och polacker hade staden i omgångar tills Fredrik erövrade den för gott på 1760-talet. I svensk historieskrivning nämns staden många gånger, framför allt i samband med Karl XII och hans polska fälttåg.

Nästa stad är Oppeln (Opole). Landskapet är fortfarande flackt och låglänt men börjar sakta höja sig i söder. Vi närmar oss Oberschlesien (Gornie Slask).

Så kommer vi till Gleiwitz (Gliwice) den första staden i Oberschlesiens (Gornie Slask) stora industriområde. Här visste man sedan länge att det fanns järnmalm och stenkol. Det senare i ofantliga mängder. När tekniken för järnframställning utvecklats till att stenkolet kunde ersätta träkolet blev Oberschlesien (Gornie Slask) högintressant och industrialiserades snabbt. Här fanns oändliga mängder stenkol och när järnvägarna byggdes under andra hälften av 1800-talet blev intresset ännu större. Nu kunde kolet gå på järnväg till Stettin och Danzig och vidare ut på världsmarknaden. Det hela blev inte sämre av att kolet från Oberschlesien är av utmärkt kvalitet. Det kol Sverige behöver importeras till största del från Oberschlesien.

Nu, sommaren 1914, är här en sjudande aktivitet. Världen rustar för krig och den tunga industrin går på högvarv. Näst efter Ruhrområdet är Oberschlesien Tysklands mest betydande industriområde.

Nu ligger städerna tätt. Det är svårt att veta när den ena slutar och den andra börjar, bara stadsskyltarna ger besked. Vi kommer till Zabern (Zabrze), till Königshütte (Chorzow) och Katowitz (Katowice). I centrum har städerna 4- och 5-våningshus av bästa selskifteskvalitet. Jugendfasader och utsmyckningar vittnar om pengar och välstånd. Utanför stadskärnorna ligger hyreskasernerna lika tätt och kompakt som i Berlin och i Köln, och längs järnvägarna ligger kolonilotterna tätt. All mark tas till vara. Den tysktalande befolkningen är i majoritet, men här bor också många etniska polacker och invandrade arbetare av mångahanda etniciteter. Här är nära till Österrike och Ryssland och här kan man få betydligt bättre betalt än i de österrikiska länderna och oändligt mycket mer än i Ryssland. För att inte tala om arbetsförhållandena! Här finns fackföre-

ningar och socialförsäkringar, sådant är förbjudet eller okänt i Ryssland och outvecklat i Österrike.

Ända från Swinemunde (Swinoujscie) till Katowitz (Katowice) har vi känt igen oss i stationsbyggnader, lokstallar, vattentorn och banvaktarboställen. Det är den tyska nygotiken i maskinslaget rött tegel som givit hemkänslan och igenkännandet. Efter Katowitz (Katowice) ändras bilden. Motsvarande byggnader är alltmer uppförda i kalksten och putsat tegel. Vi har passerat gränsen till Österrike – Ungern. Vi har också passerat en punkt, strax nordost om Katowitz (Katowice) som kallas "Dreikaisereck", "Trekejsarhörnet", där gränserna mellan de tre kejsardömena möts sedan Wienkongressen ritade om Europas karta år 1815.

Det är också skillnad i jordbruksmarkens indelning. I de tyska landen, i Hinterpommern (Pomorze), i Posen (Poznan) och i Schlesien (Slask) har godsdrift med stora enheter dominerat i århundraden. Här är annorlunda, här har förändringarna kommit i långsammare takt och här är ambitionen lägre. Här i det Österrikiska Galizien är jordlotterna uppdelade i långa, smala remsor, 10 till 20 m breda och upp till 300 – 400 m långa. En medeltida uppdelning för rättvis fördelning av marken beroende på bördighet och att hästen skulle mästa vändas så litet som möjligt. Detta mönster är fortfarande synligt i landskapet.

Än i dag, på 2000-talet, kan man i jordbrukslandskapet och åkrarnas indelning fortfarande ana var gränserna mellan kejsardömena gick före Första Världskriget!

Vi anländer till Krakau (Krakow) den största staden i Österrikiska Galizien (Galicien). Dock inte administrativ huvudstad, den rangen har Lemberg. (Lwów, Lviv). Krakau (Krakow) var polsk huvudstad från 1200-talet till slutet av 1500-talet. Det är fortfarande Polens religiösa centrum och ärkebiskopssäte. På Wawelkullen, i kryptorna under slottet och domkyrkan ligger Polens alla kungar och hjältar begravda. Efter Wienkongressen 1815 blev Krakow med omnejd en fri stadsrepublik. Den friheten tog slut efter de polska upproren 1831 då stadsrepubliken införlivades med Österrike. Krakau (Krakow) är centrum för polsk kultur och för polska drömmar om frihet och självständighet. Det österrikiska styret är tolerant mot minoriteter och nationalistiska strömningar jämfört med det i Tyskland och framför allt med hur dylikt hanteras i Ryssland. I Tyskland straffas propaganda för ett fritt Polen med fängelse, i Ryssland med hängning eller förvisning till Sibirien. I Österrike blir det på sin höjd böter och beslag av eventuella tryckpressar. Ett exempel på den österrikiska toleransen är, att här i Krakau (Krakow) restes för fyra år sedan, 1910, Grunwaldmonumentet. Ett segermonument på 500-års dagen av den polsk-litauiska segern över Tyska Ordern vid Tannen-

berg/Grunwald. Att resa monumentet på platsen för slaget var otänkbart; Tannenberg/Grunwald ligger i tyska Ost-Preussen!

De här sommardagarna 1914 mönstrar i Krakau (Krakow) en ung filosofistuderande från Wien som underofficer ombord på en patrullbåt. Båten skall patrullera floden Weichsel (Wisla) upp mot ryska gränsen och den unge studentens namn är Ludwig Wittgenstein. Med tiden skall han bli berömd filosofiprofessor i Cambridge.

Efter besöket på magnatslottet Lancut åker vi norrut mot ryska gränsen. Efter närgången kontroll av den ryska säkerhetspolisen, ochranan, är vi på rysk mark. Denna del av de polska landen införlivades med Ryssland vid Polens tredje delning år 1795.

Landsbygden i Tyskland var välordnad och ganska välmående, i Österrike litet fattigare och slarvigare och här, i Ryssland, ren misär.

Staden Samostje (Zamocz) har klarat sig bra trots mer än hundra år av ryskt styre. Staden grundades 1580 av Jan Zamoski när han avslutat sin karriär som rektor vid universitetet i Padua. Han var betagen i Italien och det italienska och när han näst intill tvingad reste hem till Polen för att ta hand om familjeegendomarna anställde han italienska arkitekter, byggmästare och hantverkare för att bygga honom en italiensk rennäsansstad. Så blev det och resurser fanns. Familjens egendomar var flera gånger större än Skåne, livegna och lågadel flera hundratusen. Jan Zamoski var en bildad och framsynt man. Han deltog aktivt i Polens styre och försökte inplantera moderna idéer från den italienska världen, dock med ringa framgång.

På slätten utanför staden pågår en stor militärmanöver. Det är ryska trupper förlagda i Warszawa som genomför den årliga mönstringen. Det brukar vara uppslupna tillställningar med parader och innehållsrika och långdragna fältfrukostar, men i år är stämningen allvarlig. Chefen för 3:e Gardeskavalleribrigaden, en stilig och omtyckt generalmajor, skall om tre år begära avsked ur ryska armén och resa hem till Finland för att leda sitt hemlands frihetskrig mot Ryssland/Sovjetunionen. Han heter Carl Gustav Emil Mannerheim och med tiden skall han bli både marskalk och Finlands president.

Vi vänder söderut, mot Rava-Ruska och Lemberg (Lwów, Lviv) och gränsövergången Belzec. Det tar tid att komma tillbaka in i Österrike. Misstänksamheten är stor. Vad är vårt ärende? Är vi enbart turister? En sommar som denna? Slutligen klartecken och de ryska bruna uniformerna byts mot de österrikiska grå. Skärmmössan byts mot kepin.

Lemberg (Lwów, Lviv) är Galiziens "huvudstad" och centrum för den österrikiska administrationen. Staden har bytt skepnad under de mer än 100 år som österrikarna regerat. Förr var den en sömrig landsortsstad men här finns nu universitet och annan högre utbildning, diversifierad industri, mäklare för timmer och spannmål. En välmående stad! I centrum tronar det vackra operahuset. Det är svårt att finna en stad med större etnisk

blandning än denna. Här finns österrikare, polacker och ungrare, rutener, ryssar, ukrainare och judar, armenier, greker, tatarer, litauer plus alla andra etniciteter man kan finna i Habsburgs imperium och i länderna kring Svarta Havet. Affärslivet domineras av judar och armenier. Stadskärnan är mäktig och pampig med sina stenhus i jugendstil.

Det finns ovanligt mycket militär i Lemberg denna sommar. Det är nära till Ryssland, Serbiens allierade. På restauranger och kaféer sitter officerare i stiliga uniformer med mycket prål och ägiljetter. De lyser av tillförsikt, äventyrlusta och självförtroende. Som var de på väg till manöver, men om tre månader skall de flesta av dem vara döda.

Återigen in i Ryssland! Grå uniformer byts mot bruna och noggrann kontroll av och rannan. Galiziska landsbygdens relativa välmående byts mot verklig fattigdom.

På långt håll ser vi klostrets i Potschajevo (Poachiv) vita murar och gyllene kupoler. Byggt på en kulle dominerar klostret det flacka landskapet. Här är sedan flera hundra år ett av den ryska ortodoxa kyrkans viktigaste centra. Enligt legenden kröp på 1100-talet en munk in i en grotta och levde där eremitliv till sin död 20 år senare. Pilgrimer började betrakta platsen som helig, eremiten upphöjdes till helgon och långsamt växte klostret fram. Många pilgrimer, mest kvinnor, besöker helgonets grotta. En stund där inne i grottan sägs ha undergörande kraft mot kvinnosjukdomar.

Munkarna visar stolta upp den senaste klenoden som skänkts till klosterkyrkan, en enorm ljuskrona, flera meter i diameter, som tsar Nikolaus II i sin nåd förärat klostret.

Vi reser söderut över det flacka landskapet mot Kamieneć Podolski. Byarnas grå trähus hukar under den oändliga himlen Enformigheten bryts här och var av stora slottsbyggnader. De är byggda på krönen av de flacka kullarna med kontroll och dominans över den omgivande trakten. En jordägare i ett sådant slott kan ha tiotusentals bönder boende på sina ägor. Visserligen är livegenskapen sedan 1861 formellt avskaffad i Ryssland, men i praktiken fungerar den lika fullt.

Det judiska inslaget i byarna är påtagligt. I varje by vi passerar finns en synagoga och på torgen män i långa kaftaner, tinningslockar och bredbrättade, pälsbrämade svarta hattar. Den judiska chadismen är starkt rotad i dessa trakter. Vi åker även igenom byar med enbart judisk befolkning, sk "Stedtel". I en sådan by, något tiotal mil norr om vår resrutt, föddes konstnären Marc Chagall. Han blir 25 i år och har givit sig av till Paris, och just denna sommar, 1914, har han en mycket omskriven och kritikerrosad utställning i Berlin. Konstvärlden talar om "genombrott" och "stilbildande".

Den östligaste punkten på vår resa, Kamieneć Podolski, har skiftat ägare och skepnad många gånger. Staden ligger på en 40 meter hög kalkstensplatå, skuren ur berggrunden av den meandrande floden Smotrytsh. Platån är förbunden med en smal landrygg till den västra flodbanken, och där, vid "landfästet", ligger borgen som stigen ur sagan. Polens största skalder, Mickiewicz och Sienkiewicz har skrivit hyllningsdikter och hjälte-epos om Kamieneć Podolski, Polens utpost och gränsfäste mot de barbariska turkarna.

Sedan Polens tredje delning år 1795 har ryssarna använt borgen som fängelse men nu, som följd av rådande världsläge, har fångarna sänts iväg till annan ort och ett kosackregemente flyttat in. Det är Zaporogekosacker som i fredstid har sin hemvist vid Dniepers nedre lopp, nedströms forsarna, men nu har de flyttats närmare gränserna. De är skäggiga väderbitna män med pälsmössa och sabel, och med patronbanden i kors över bröstet som rider små raggiga sega hästar. I de här trakterna har människorna många gånger bävat och bett till Gud när larmet gått: "Kosackerna kommer!"

Det är dags att vända västerut mot Karpaterna. Efter ett par mil kommer vi till floden Sbrucz (Zbruch) och gränsbron till Österrike-Ungern. Sbrucz (Zbruch) har varit gränslod mellan Habsburg och Romanow, mellan Österrike och Ryssland, sedan Katarina II, "Den Stora", beslutade att Polen skulle försvinna från kartan år 1795.

Åter in i "Kakanien", som Robert Musil senare skall kalla det Kejsarliga och Kungliga väldet i sin romansvit "Mannen utan egenskaper".

För sista gången på vår resa byts det bruna mot det grå och skärmmössan mot kepin.

Högt uppe på Karpaternas östra sluttning övernattar vi i Delatyn (Yaremcha) vid floden Prut. Här är sanatorium och kurort, välkända ända bortan i Wien. Hit kommer folk med pengar för att bota såväl verkliga som inbillade sjukdomar. Luften här uppe i barrskogen anses ha synnerligen välgörande inverkan på såväl kropp som själ.

Gästerna talar ungerska och tyska, personalen, utom läkarna, talar något slaviskt språk. I vanliga fall är kurortshotellet fullbelagt den här årstiden, men efter mordet i Sarajevo har många gäster blivit oroliga och rest hem till Wien, Budapest, Prag och Pressburg (Bratislava).

Vi fortsätter västerut mot Karpaternas höjdrygg och Beskiderpasset. Här passerar vi en gräns inom Habsburgsväldet, gränsen mot Konungariket Ungern. Anledningen till denna anomali är följande:

År 1867 försökte ungerska nationalister rycka loss Ungern från Habsburgs styre och bilda en helt självständig stat. Nu blev det inte riktigt så, det hela slutade med en kompromiss, "Ausgleich", som gav Ungern en särställning inom imperiet. Statsrättsligt blev det något av en personalunion; kejsaren var kejsare över de österrikiska länderna och kung över Ungern. Sammantaget kallades statsbildningen för Dubbelmonarkin Österrike – Ungern. De officiella benämningarna blev: "Kejsarliga och Kungliga Armén, Kejsarliga och Kungliga Postverket, Kejsarliga och Kungliga Järnvägarna". Ungern fick långtgående inre självstyre. Inrikespolitiken var helt frikopplad från Wien. Det enda Ungern har att underordna sig Wien gäller utrikes- och försvarspolitik och det sker för det mesta under högljudda protester.

Vid gränspassagen blir vi faktiskt kontrollerade; inte så att vi måste visa pass, men den ungerska vaktofficeren undrar vad vi har här att göra. De ungerska soldaternas uniformer är ljusblå; ridbyxor med höga stövlar och midjekorta vapenrockar med silvertränisar över bröstet.

Från Beskiderpasset följer vi floden Ung (Usch) till staden Ungvar (Uschgorod) och vidare mot den lilla landsortsstaden Mezo-Labocz (Medzilaborce) där vi skall övernatta. Nu är vi i Karpatorutenien (Podkarpatska Rus, Zakarpatska Oblast). Befolkningen består huvudsakligen av rutener och zigenare, bara representanter för något av de Kejsarliga och Kungliga ämbetsverken har annan härkomst. Rutenerna talar en östslavisk dialekt och tillhör den grekiskkatolska också kallad den unierade kyrkan. Zigenarnas trostillhörighet är svårdefinierad. Gemensamt för båda grupperna är att de till övervägande del är analfabeter. Båda lever i klanliknande strukturer med interna rättsregler och lederskodex. Misstänksamheten är ömsesidig och någon beblandning mellan rutener och zigenare förekommer inte.

För österrikiska och ungerska ämbetsmän är en kommendering till den här delen av imperiet liktydigt med en förvisning och en misslyckad karriär.

I den lilla byn Mikova, några kilometer väster om Mezo-Labocz (Medzilaborce) väntar en ung kvinna otåligt på brev från Amerika. Hon heter Julia Warhola och gifte sig i fjol, 1913, med Andreij Warhola. Några månader efter bröllopet emigrerade Andreij till USA. Pengarna till enkelbiljetten samlades ihop av släkten. Julia har redan haft kontakt brevledes med Andreij, och han har lyckligt och väl kommit fram till Pittsburg i Pennsylvania där det redan finns många invånare med rutenskt ursprung och han har fått arbete på stålverket där mer än hälften av de anställda är rutener. Vad hon nu väntar på är pengar till hennes enkelbiljett till Nya Världen. Det här är ett vanligt tillvägagångssätt bland människor i östra Europa som önskar sig och de sina ett bättre liv. Gemensamt bekostas resan för den i släkten som man bedömer har bäst möjlighet att lyckas. Därefter blir det dennes uppgift att tjäna ihop pengar till att ta över så många som möjligt till Det Nya Landet. Den som först skall resa över till Andreij är Julia.

Vad hon inte vet denna sista sommar före kriget är att det skall ta nästan sju år innan hon kan ta atlantångaren från Hamburg och äntligen få träffa sin Andreij. Hon vet heller inte att hon i sinom tid skall bli mor till en av 1900-talets mest berömda konstnärer.

Åter över Karpaterna genom Duklapasset och den del av Polen som föll på Österrikes lott vid den tredje delningen 1795.

Här, i Duklapasset, skall om några månader den Kejsarliga och Kungliga Armen bilda en sista försvarslinje efter att jagats ut från Galizien (Galicien) av ryssarna. Då har man förlorat en kvarts miljon soldater, halva artilleriet och hälften av officerskåren. Allt orsakat av egen inkompetens och dumhet, och från nederlaget höstmånaderna 1914 skall den stolta och bördsmäktiga K. o. K. Armen aldrig återhämta sig.

Men för oss breder den sydpolska slätten fridfullt ut sig i sin vackraste sommargrönska när vi kommit genom Duklapasset.

I gamla staden Krakau (Krakow) är allt sig likt och opåverkat av sommarens spänning. Vi sätter oss på en uteservering vid Stora Torget och lyssnar till trumpetaren som varje timme från det högsta av Mariakyrkans två torn blåser varningssignalen: "Tatarerna kommer!"

I den Kejsarliga och Kungliga (K.o.K.) garnisonsbyggnaden på Wawelkullen är det däremot aktivitet. Till sent på natten lyser det från samtliga fönster.

Vid kajen nedanför Wawelkullen förtöjer en patrullbåt med avskärmade lanterner. Uppdraget är slutfört och kaptenen går upp för den branta kullen, han skall avlägga rapport till garnisonskommendanten. På akterdäck sitter underofficeren Ludwig Wittgenstein och grubblar över vad det skall bli av såväl honom själv som av världen i övrigt.

Vid Katowitz (Katowice) passerar vi gränsen till Wilhelms Tyskland. Den österrikiska slarvigheten byts mot tysk organisation och ordning. Vi ser fler flaggor nu än när vi reste här för drygt en vecka sedan. I så gott som varje flaggstång vajar den svartrödvita tyska trikoloren.

På en löpsedel som hänger på stationen i Posen (Poznan) står med stora bokstäver att kejsar Wilhelm på grund av världsläget avbrutit sin årliga kryssning i de norska fjordarna och återvänt till Berlin.

Mellan Stettin (Szczecin) och Swinemunde (Swinoujscie) ser vi delar av den tyska östersjöflottan ligga till ankars på Stettiner Haff (Zalew Szczecinski). De stora ljusgrå fartygen tar ombord förråd och manskapet övas. Beredskapen är hög.

Från färjan ser vi Tyskland försvinna i diset. Försvinner gör också en epok och en värld. Snart skall "det långa artonhundratalet" vara till ända och imperierna i spillror, och vi har varit några av de sista resenärerna som rest i Kejsardömenas Europa.